

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1983 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1984

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1983

VILNIUS

1984

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1983

VILNIUS

1984

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ
ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ
ГОД 1983

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1984

63.3(2L)
Li237

Redakcinė kolegija:

Bronius VAITKEVICIUS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Mečislavas JUCAS, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDUNAITE (sekretorė), Tamara TARSILOVA, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTE, Regina ZEPKAITE (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Išleista LTSR MA Istorijos instituto užsakymu

L 0505040000—129 ž-84
M854(08)—84

© LTSR MA Istorijos institutas, 1984

ISTORIJS TERMINIJA

Sio skyriaus konsultantas
filol. m. k. Kazys Gaivenis

KAIP REIKTŲ VERSTI I LIETUVOS STATUTO ŽODŽIUS

мужик ir *жонка*

Nors valstiečių ir apskritai nebajorų terminija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aktuose ir nebuvo griežtai apibrėžta, vis dėlto galima nurodyti labiausiai paplitusius terminus, turinčius aiškią socialinę prasmę. I Lietuvos Statutas, ne vieną jų dar nuodugniau įteisinęs, čia nesudaro išimties. Tačiau jis nepašalina sinonimų, neapibendrina luominių kategorijų. Verčiant šiuos valstiečių terminus iš senosios baltarusių ir lietuvių kalbą, neretai susiduriama su sunkumais. Gana keblūs terminai yra *мужик* ir *жонка*.

Zodis *мужик* taikomas tik valstiečiams, tai rodo jo mažybinė (sociališkai menkybinė) forma, išvesta iš žodžio *муж* (vyras). Bajorų kompozicijos aptariamose I Lietuvos Statuto VII skyriuje¹, o valstiečių — skirtas XI skyrius², kuriame, be kitų, valstietis apibrėžiamas ir terminu *мужик*. Iš pavadinimo išeitų, kad šis žodis čia taikomas pagrindinei „laisvųjų“ valstiečių kategorijai — „*žmonėms*“ (sen. brus. *люди*), nes valstiečių viršūnė (karo tarnai — keliuočiai) ir nelaisvoji šeimyna (bernai³) minimi atskirai⁴. XI skyriaus pavadinime žodis *мужик* kaip tik taip ir suprantamas, šitai rodo ir XI.3⁵ bei XI.4⁶ straipsniai, kuriuose jis labai aiškiai statomas priešpriešiais nelaisvajam, be to, vadinamas ir jungvalkiu (*тяглый*; nelaisvajam pastarasis pažymins neturi prasmės, nes, feodalų supratimu, nelaišvieji šeimynykščiai, nebūdami teisiniai asmenys, nebuvo laikomi valdiniais ir neatlikinėjo prievolių).

Jei žodis *мужик* būtų vartojamas vien šia prasme, iš bėdos lietuviškai jį būtų galima versti „žmogumi“, kaip ir žodį *чоловек*, nes jis tebutų pastarojo sinonimas. Tačiau net ir tokiu atveju vis dėlto geriau jam rasti kitą lietuvišką atitikmenį, nes *мужик* yra *vyras* (*мужик* — vedinys iš *муж*) tik etimologiškai. Istoriskai jis naujesnis už bendruomeninės kilmės „žmogų“, jo nepilnateisiškumo („nužmoginimo“) socialinis akcentas yra kur kas ryškesnis, juo labiau kad tame pačiame I Lietuvos Statute žodžiu *мужик* (atseit, ne vien *bernu*) nusakomas ir vyriškos lyties nelaisvasis (XI.9 str.)⁷. Yra ir tokių vietų, kur apskritai nelengva pasakyti, ar terminas *мужик* čia taikomas valstiečiui „žmogui“ ar nelaisvajam šeimynykščiui (išplėstinės redakcijos XI.1 str. papildymas)⁸. Dėl viso to reikia šiam žodžiui rasti lietuvišką atitikmenį.

D. Poškos „Mužikas Žemaičių ir Lietuvos“ rodo, kad pats šis žodis jėjo ir į lietuvių kalbą. Bet, viena, jis dėl to nenustojė būti svetimybė, antra, jo XVI a. ir dabartinė (įskaitant ir XIX a. pradžią) prasmė neatpatė. Juk VI a. jis apibrėžė ir nelaisvuosius šeimynykščius. Be to, žodis *мужик* tuomet turėjo ne tik socialinį akcentą, bet nusakė ir žmogaus lytį⁹. Viso to šių dienų *mužikas* nebeišreiškia (plg. jo vedinį *муžikė*). Vadinasi, lietuviškas šio žodžio atitikmuo iš tikrųjų ieškotinas.

Pati žodžio *мужик* etimologija vėrcia ieškoti vyro ar žmogaus prasmę išreiškiančių žodžių. Antra vertus, turėtų būti pabrėžtas socialinis nepilnateisiškumas, bet taip, kad neišnyktų senovinė „žmogaus sumažinimo“ forma. Vargu ar būtų prasminga čia kurti specialų naujadarą. Labiausiai tiktų koks esamas, tik rečiau vartojamas žodis. Naujai įprasmintas jis nedaug (ar ir visai) nesusidurtų su savo ankstesne (beje, labai griežtai ir neapibrėžta) reikšme. Toks žodis galėtų būti *žmogynas*¹⁰.

Panašiai reiktų ieškoti lietuviško atitikmens ir žodžiui *жонка* (vedinys iš *жона* — moteris, žmona). Šis terminas, kaip ir *мужик*, taikomas ir „laisvajai“ valstietei („žmogaus“ moteriškajam antipodui)¹¹, ir nelaisvajai šeimynykštei¹². Nors tai žodžio *жона* vedinys, sutuoktinės prasme jis nevertojamas. Pastarąja prasme žodis *жона* nusako ir bajorę¹³, ir valstietę („laisvają“ ir „nelaisvają“)¹⁴ sutuoktinę. Moteris I Lietuvos Statute apibrėžiama žodžiu *невеста*¹⁵. Tai žodžio *жонка* socialinis antipodas. Šitai matyti iš to, jog, pvz., I Lietuvos Statuto išplėstinėje redakcijoje jis keičiamas kaip tik pastaruoju terminu, kai kalbama ne apie bajorę¹⁶.

Norint išversti žodį *жонка*, archaizmai vargu ar padės, nes senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose ne tik neatsispindi moters sąvokos socialinė gradacija, bet nėra išsiskyrusios ir sąvokos „moteris“ (lytis) bei „žmona“ (sutuoktinė). Ir viena, ir kita gali reikšti ir *žmoną*¹⁷, ir *moterį*¹⁸. Beje, *žmona* daugiau nusako moterį nei sutuoktinę¹⁹. Vien moters prasmę turi žodis moteriškė²⁰. Retesnė forma *motė* dažniau reiškia žmoną nei moterį²¹.

Kadangi visi šie žodžiai neturi socialinio akcento ir kažkiek pasikeitė tų pačių leksinių formų (*moteris*, *žmona*) reikšmė, norom nenorom tenka orientuotis į dabartinės lietuvių kalbos žodžius, nes archaizmų vartojimas tokiomis aplinkybėmis gali sukelti tik painiavą. Be to, reikia žodžio *жонка* lietuviškąjį atitikmenį suderinti su jo vyriškuoju antipodu. Galbūt ir negalima jo „sumažinti“, bet juo labiau iš jo neturi plaukti bet kokia reikšmingumo užuomina. Netinka čia ir labiau vartojamos formos, nes jos nepabrėš termino specifikos.

Lieka viena išeitis — ieškoti dabartinio retesnio žodžio, turinčio moters prasmę. Juo galėtų būti *moterė*. Čia tik reiktų skirti dar ir dabar pietų aukštaičių bei rytų aukštaičių vilniškių tarmėse išlikusį pagrindinės formos *moteris* senąjį vienaskaitos kilmininką, išlaikiusį pirminę galūnę — *es*²², dažniau pasitaikantį senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose²³.

Kadangi I Lietuvos Statutas tam tikru mastu apibendrinė aktų terminiją, siūlomus jo žodžių *мужик* ir *жонка* lietuviškus atitikmenis *žo-*

gynas ir *moterė* galima apskritai taikyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XV—XVII a. baltarusių kalba rašytiems šaltiniams²⁴.

¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года (toliau — СВКЛ), Минск, 1960, с. 84—92. *Skyriaus pavadinimas* (ten pat, p. 84): О квалтех земских и о боех, и о головщинах шляхетскихх.

² Ten pat, p. 114: «О головщины людей путных и мужицкие и паробочкине».

³ I Lietuvos Statuto lotyniškojoje redakcijoje XI sk. pavadinimo *parobki* (bernai) verčiami *illiberi* (nelaisvieji). — *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529*. Poznań, 1841, p. 352.

⁴ Zr. 2 išnašą.

⁵ СВКЛ, с. 115: «О головщины и о бои простых людей и паробков. А коли бы хто мужика тяглого забил, тот мает платити за него головщины десять коп грошей; а за паробка невольного головщины пять коп грошей».

⁶ Ten pat: «О бои и о раны мужицкие и паробочкине. Коли хто мужика тяглого ранил або бил, маеть его навязати полтину грошей... а паробку полкопы грошей».

⁷ Ten pat, p. 116: «если бы от кого челядин втек, мужик або жонка невольная».

⁸ Ten pat, p. 114: «и если тое роботы не будут вмети, тогда им головщина подле роду их: если хто хлоп, то ему хлопе, а если мужику, то мужицкое». *Atrodo, хлоп labiau taikytinas „žmogui“, kaip rodytų III.14 str.* — Ten pat, p. 52: «Если бы шляхтича збил... А коли простый хлоп або мешанин шляхтича собьет». *Tuomet мужик čia suprastinas kaip nelaisvasis šeimynykštis*.

⁹ Ten pat, p. 115 (XI.6 str.): «А если бы за который выступ выдан был в которой суме, тогда маеть робити а на каждый год выпуску мужику дванадцать грошей, а жонце пятнадцать грошей».

¹⁰ *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. V., 1972, p. 969.

¹¹ СВКЛ, с. 115: «Коли бы хто мужика тяглого ранил або бил, маеть его навязати полтину грошей, а жонце рубль грошей».

¹² Ten pat: «за паробка невольного головщины пять коп грошей, а жонце невольной по тому ж головщины».

¹³ Ten pat, p. 84: «О головщинах шляхетских... сам при ранном мает и з жоною... и з слугами... присягнути». Zr. taip pat I Lietuvos Statuto IV sk. (ten pat, p. 54—59).

¹⁴ Ten pat, p. 114—115: «путному чловеку навязки три рубли грошей, а бортнику рубль; а жонам их совито... паробку полкопы грошей, а жоне его копа грошей».

¹⁵ Ten pat, p. 115: «выпуску на каждый год як мужичине, так невесте полкопы грошей».

¹⁶ Ten pat (XI.5 str.; žr. 18 skirtybę).

¹⁷ *Daukšos Postilė. Fotografuotinis leidimas* (toliau — DP). K., 1926, p. 69: „moteriste nést niekas kito / tiek tai patógus ir padórus sugláudimas wieno wiro su wiena žmóna“; p. 119: *Ewangelia ape Chanáneos moteriszke*... Ir szitai žmona Chananéos... szauke“; p. 368: „Ir szitai žmona priėiusi izg vžpakalo palitėio žambo rūbio“; *Sirvydas K. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Dictionarium trium linguarum* (toliau — PLKZ). V., 1979, p. 111: „Biała głowa — faemina — zmona“; p. 319: „Nie-wiasta / Mulier, faemina, zmona / moteriszkie“.

¹⁸ *Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams* (toliau — *Mažvydas*) / *Spaudai parūpino dr. Jurgis Gerullis*. K., 1922, p. 29: „idant Biskupas butų czistas ir nepatepta kūna. Venas materis wiras“; 1598 metų Merkelio Petkevičiaus *Katekizmas*. 2-as leidimas (fotografuotinis). K., 1939, lanko Hh (kustodas) 2 lapo priekinė pusė: „teypag ir tuien rodikis priesz moteri sawa“; DP, p. 69: „Asz tawė imū už sawą moteri“; p. 471: „Wienā yra Maria / ant vissų motėrų pagirta“; *Lebedys J. Lituanistikos baruose*. V., 1972, t. 1, p. 35: „Swijejka maria... pagirtha thv tharpu matherv“ (XVI a. pr. poteriai); *Slavočinskis S. M. Giesmės, tikėjimui katolickam priderančios*, 1646. *Fotografuotinis leidimas / Paruošė Jurgis Lebedys*. V., 1958, p. 110: „Tarp motėru swieta / Esi numileta“.

¹⁹ Zr. 17 išnašą.

²⁰ *Mažvydas*, p. 37: „Vredas wetuschu alba senu matrischkii“; DP, p. 72: „Ko asz turiu su tawim motėriszke“. Zr. taip pat 17 išnašą.

²¹ Mažvydas, p. 30: „Kaplanai testa wenas mateis wirai“; DP, p. 69: „wiena mōte turetų du arba daugesn wiru“; PLKZ, p. 650: „žona / małzonka — vxor, nupta — mote/ pat /wiro mote. . . żonaty — maritus, adieet. nuptus — motes wiras“.

²² Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. V., 1980, t. 1, p. 243: DP, p. 69: „moteres paemimas“. Plg.: Zinkevičius Z. Min. veik., p. 243.

²⁴ Už išsamias konsultacijas, parenkant lietuviškus terminus, autorius dėkoja filol. m. k. K. Gaiveniui, J. Klimavičiui ir A. Lyberiiui.

Edvardas Gudavičius

RANGAI

1722 m. Rusijoje įsigaliojo karinės, civilinės ir rūmų tarnybos pareigybių ir rangų (garbės vardų) nomenklatūra bei sistema. Daug kartų kiek modifikuota ji išsilaikė iki 1917 metų. Nemaža rangų istorijos klausimų jau išaiškinta ikirevoliucinėje literatūroje¹ ir ypač valstybės įstai-gų istorijos pastarojo meto tarybinių specialistų darbuose².

Prijungtoje prie Rusijos Lietuvoje pamažu įsigaliojo Rusijos įstaty-mai, su jais — ir rangai. Jų pavadinimai, suprantama, buvo rusiški. Kai įstaigose įvesta lietuvių kalba, rangai jau buvo panaikinti. Lietuvių bur-žuazinė istoriografija mažai domėjosi XIX a.—XX a. pradžios pareigybių ir įstai-gų istorija. Todėl šios srities terminų lietuviški atitikmenys pasi-rodydavo epizodiškai, dažniausiai verčiant į lietuvių kalbą A. Puškino, N. Gogolio, I. Turgenevo, A. Čechovo, L. Tolstojaus, M. Gorkio ir kitų rusų literatūros klasikų veikalus. Dabar lietuviškų rangų pavadinimų taip pat dažniau aptinkama grožinėje, o ne mokslinėje literatūroje.

Dėl rangų pavadinimų vertimo į lietuvių kalbą sunkumų beveik ne-kyka. Tačiau bendrųjų titulų arba asmeninių (predikatinųjų) kreipinių, vartojamų greta rangų — specialiųjų titulų, vertimas nepatenkinamas, nes skirtingų pavadinimų lietuviški kreipiniai yra vienodi. Dar syarbesnis dalykas — rangų socialinis turinys. Plečiantis XIX a.—XX a. pradžios įvairių sričių Lietuvos istorijos tyrimams, tenka aiškinti biografijas, kom-pensuoti trūkstamus dokumentų elementus: datą, adresatą, jo pareigas ir kt. Juos galima rekonstruoti, žinant autoriaus arba adresato rangą. Žmonių kartą, prisimenanti praktinę jų reikšmę, jau baigia išnykti. Is-torikai taip pat negali išsiversti be specialiųjų žiny-nų. Kadangi tokio lietuviško žiny-no neturime, tai spragą norime bent kiek užpildyti šiuo straipsneliu. Jame trumpai apibūdinama civilinių rangų nomenklatūra bei sistema tuo metu, kai Lietuva priklausė Rusijos imperijai. Atsakysi-me į klausimus, kokia buvo rangų teikimo tvarka ir kokių teisių jie duo-davo, palyginsime civilinius rangus su kariniais laipsniais, nurodysime rangų ir asmeninių kreipinių lietuviškus pavadinimus.

Rusijoje karinės, civilinės ir caro rūmų tarnybos pareigybių bei ran-gų nomenklatūra, sistema, jų teikimo tvarka buvo nustatyta 1722 m.

¹ Евреннов В. А. Гражданское чиновничество в России. Спб., 1887; Кизе-веттер А. Табель о рангах.— В кн.: Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон, 1901, т. 32, с. 439—441.

² Шепелев Л. Е. Отмененные истории: Чины, звания и титулы в Российской империи. Л., 1977; Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодер-жавной России в XIX в. М., 1978.